

ҚАЗАҚСТАНДА БАЛАЛАРДЫ ОТБАСЫЛЫҚ ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.А. ДЖАНДАРБЕК, з.ғ.д., Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.), e-mail: umina.umina.57@mail.ru

Мақалада отандық заңнамада қарастырылған балалардың отбасылық құрылымының барлық нысандары ғана емес, сонымен қатар олардың құқықтық ерекшеліктері, сондай-ақ олардың бір-бірінен айырмашылығы қарастырылды. Атап айтқанда, «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексіндегі (бұдан әрі – ҚР Н(Е-З) ЖОК) балаларды тәрбиелеу нысандарының көптігіне және оның жан-жақты сипатына ерекше назар аударылуымен қатар, оның балалардың мүдделеріне сәйкес келмейтіндігіне назар аударылған. Бұл факт орынсыз болып табылады, өйткені заң шығарушы балаларды тәрбиелеуге берудің келісімдік сипатына шамадан тыс назар аударған. Іс жүзінде бұл қамқоршыларға, қорғаншыларға, патронаттық ата-аналарға, баланың қонақтайтын отбасына, кәсіби қабылдайтын отбасына көп көңіл бөлуді білдіреді деген сөз. Бұл жайт керісінше болуы керек: заң шығарушы жоғарыда аталған балалардың, олардың мүдделерін қорғау жағында тұруы керек. Биліктің тиісті тармақтары (атқарушы және заң шығарушы органдар) ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды, жетім балаларды, қараусыз қалған балаларды орналастырудың заңнамалық нысандарын әзірлеу кезінде, бірінші кезекте, олардың мүдделерін қорғауға міндетті.

Зерттеу пәні: ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды, жетім балаларды, қараусыз қалған балаларды орналастыру нысандарының мәселелері туралы айтып отырмыз.

Зерттеудің мақсаты – балалардың отбасылық құрылымы саласындағы проблемаларды заң шығарушы органға жеткізу. Зерттеу барысында тарихи, салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Ол үшін неке-отбасы заңнамасы саласында елеулі өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет. Заң шығарушыға көмек көрсету мақсатында айтылмыш мәселелерді шешудің нақты және сындарлы жолдарын ұсынады. Автор осы саладағы ұлттық заңнамаға жиі өзгерістер енгізілмеуі керек деген қорытындыға келеді, өйткені ол шатасуға және хаосқа әкеліп соғуы мүмкін.

Түйінді сөздер: бала, заңнама, баланы орналастырудың нысандары, баланың мүдделері, отбасылық тәрбие.

Кіріспе

Неке-отбасы қатынастарын реттейтін заңнаманың айтарлықтай көлеміне қарамастан, аталған заңнаманың нормаларын қолдану тәжірибесі тұрақсыз болып табылады. Мұның себебі – қолданыстағы отбасылық-құқықтық институттар теориялық тұрғыдан жеткілікті түрде талданбаған. Олардың маңызды ерекшеліктерін түсінуге, отбасы құқығының нормаларын түсіндіруге бірыңғай әдіснамалық тәсілдер әзірленбеген. Неке-отбасы заңнамасы және ҚР отбасы құқығы теориясындағы доктриналық әзірлемелер құқық жүйесі аспектісінде отбасы құқығы деген не екендігі туралы нақты түсінік бермейді. Қазақстанда әлі күнге дейін бала тәрбиесінің құқықтық нысандары мәселелері бойынша тұрақты теориялық көзқарастар қалыптасқан жоқ. Олар патронатты, балалар үйіндегі балаларды тәрбиелеуді, қорғаншылықты (қамқоршылықты), асырап алуды (асырап алуды) қамтиды. Балаларды тәрбиелеудің әртүрлі құқықтық нысандарының өзара іс-қимылы мен бәсекелестігі, сондай-ақ оларды тәрбиелеу нысанын айқындау кезінде құқықтық жеке мүдделерді қамтамасыз ету

мәселелері шешілмеген. Балаларды тәрбиелеуді қамтамасыз ететін қолданыстағы нормативтік база, сондай-ақ осы мәселе бойынша сот практикасы уақыт талаптарына сәйкес келмейді. Орайы келгенде айта кету керек, өкініштісі, отандық авторлар балаларды орналастыру формаларына сирек мақалалар жариялайды. Мысалы, Фролова Я.С., Шығыс Қазақстан облысы Риддер қаласының № 17 КММ директоры «Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастырудың баламалы нысандары» 2020 жылғы 20 наурыздағы; Д. Мутубаева, Астана қаласының кәмелетке толмағандар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының кеңсе меңгерушісі «Патронаттық отбасы» 2009 жылғы 1 қыркүйектегі және т.б. Олардың жарияланымдары жекеленген сипатқа ие, сонымен қатар белгілі фактілерді немесе олардың қызметімен байланысты статистикалық мәліметтерді жариялаумен шектелген, өкінішке орай, ғылыми бағыттары жоқ, ғылыми идеялар не ұсыныстар айтылмаған. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып ғылымға қатысты маңызы шамалы деген қорытындыға келуге болады. Сондай-ақ, Е.М. Лысакова, Беларусь мемлекеттік университетінің 2-курс студенті «Балаларды тәрбиелеу және күтіп-бағу шарттары туралы келісім» 2020 жылғы, Р. А. Мурзина сынды шетелдік авторлардың 2006 жылғы «Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыру нысандары: отбасылық-құқықтық аспект» тақырыбындағы диссертациясын атап өтуге болады. Олардың жұмысының құқықтық аспектілері Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес келмейді, сондықтан өзекті болып табымайды. В.В. Рудневаның 2023 жылғы диссертациялық жұмысы патронаттық отбасы туралы келісімді талдауға арналған. Алайда, аталмыш жұмыста балаларды орналастырудың тек бір түрі ғана: патронаттық отбасы, оның үстіне процестік құқығының мәселелері қарастырылған, ал материалдық құқық іс жүзінде жоқ. Сонымен қатар, Ресей Федерациясының патронаттық отбасы ережелері Қазақстаннан өзгеше болып келеді, сондықтан іс жүзінде бөтен елдің заңнамасын біздің елде пайдалану мүмкін емес.

Мақалада көрсетілгендей, осы кемшіліктердің барлығын жеңу ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың мүдделерін қорғау үшін өте маңызды.

Балаларды тәрбиелеу мәселелері, олардың өзектілігі біздің қоғамдық өміріміздің күн тәртібінен түспейді, сондықтан ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеу нысаны туралы сөз қозғауды орынды деуге болады. Біздің еліміздің заңнамасы бойынша бірнеше нысандар болғандықтан, олардың әрқайсысына қысқаша сипаттама беруге тура келді.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы дайындау барысында тарихи, салыстырмалы-құқықтық әдістер пайдаланылды.

Заңнама балаларды отбасында тәрбиеленуіне басымдық береді сәйкесінше, бұл – бала тәрбиесінің негізгі түрі. Оған баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығын заңнамалық тұрғыдан бекітілуі ықпал етуде. Бұл, сондай-ақ, ата-ана құқықтарын шектеу немесе айыру төтенше шара ретінде қолданылатындығымен қамтамасыз етіледі, сондықтан ешқандай қосымша негіздемесіз баланың құқықтары отбасында жүзеге асырылуы керек. Баланың отбасында болуының маңыздылығын білдіру үшін отбасылық тәрбиенің «басымдығы», «артықшылығы» терминдері жарамсыз болып табылады. Дәлірек айтқанда, отбасылық тәрбиеге деген сөзсіз қажеттілік туралы айту керек. Өкінішке орай, әр түрлі өмірлік жағдайларға байланысты балалардың құқықтары әрдайым отбасында жүзеге асырыла бермейді.

Нәтижелер және талқылау

Егер заңнамада ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеу нысанының пайда болу тарихы туралы айтатын болсақ, онда қамқоршылыққа, бала асырап алуға байланысты дәстүрлердің гуманистік бағыты айқын болды. Қазақ қоғамы басқа қоғамдардан ерекшелегі сол, оған қашанда баланың үй-жайсыз, панасыз қалуы оғаштыққа жатып, ондай құбылыс жат болатын. Алайда, күйреу, азаматтық соғыс, әлеуметтік күйзеліс жылдары Қазақстанда да табиғи түрде өзін танытты. Басқалардың фонында бала асырап алу институты балаларды орналастырудың ең жақсы түрі болды. Сонымен қатар, ұлттық дәстүрлер әсер етті, ал жетім балаларды қабылдағысы келетіндер көп болды. Айтпақшы, «панасыз қалу» және «қараусыз қалу» терминдері «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу және балалардың қараусыз қалуы мен панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591-ІІ Қазақстан Республикасының Заңын-

да заңнамалық түрде бекітілген [1]. Панасыздық пен қараусыздық - бұл кәметке толмағандардың мінез-құлқы мен өмір салтын тиісті бақылаудың болмауын қамтитын, олардың құқық бұзушылықтар жасауына жағдай жасайтын әлеуметтік процесс.

Мәселенің жаңа аспектілерін анықтай отырып, қорғаншылық және қамқоршылық органының функцияларының қатарында баланың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін жүзеге асыруға үнемі қатысуды ұсыныс ретінде айтуға болады. Негізгі проблема қазіргі жағдайда мамандандырылған органның болмауы болып табылады, оның қызметіне балалардың құқықтарын жан-жақты және толыққанды іске асыруды қамтамасыз ету кіреді. Осы уақытқа дейін қорғаншылық және қамқоршылық мәселелері білім басқармасының қарауында болды, көбінесе «толық емес», жеке кадрлық ресурстарсыз және нақты институционалдық құрылымсыз орындалды.

Алматы қаласының сегіз ауданының әрқайсысында орта есеппен 35-40 мың кәметке толмағандар тұрады. Олармен, яғни осындай көлеммен жұмыс істеуге тек бір маманнан келеді. Ол маман қамқоршылық құжаттарын рәсімдеуге, сот отырыстарына қатысуға, азаматтармен жұмыс істеуге, түсініктемелер мен кеңестер беруге үлгеруі керек. Оның үстіне, қорғаншылық және қамқоршылық органдарын әділет және прокуратура қызметкерлері үнемі тексеріп отырады. Осыған байланысты маман балалардың құқықтарын қорғау және оларды қамтамасыз ету туралы айтпағанда, мұндай жұмысты физикалық түрде орындай алмайды [2]. Дегенмен, бұл балалардың құқықтарына қатысты барлық мәселелер бойынша толық және сенімді ақпарат алуға болатын қаладағы жалғыз мамандар. Атқарушы билік органдарының құрылымы үнемі өзгеріске ұшырап келеді.

Тағы бір осындай өзгеріс. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі жергілікті атқарушы органдар құрамында қорғаншылық және қамқоршылық органдарын жекелеген басқармалар мен бөлімдер құру туралы бастама көтерді, яғни балалардың құқықтарын қорғау басқармасы әкімдіктердің базалық құрылымына кіру жоспарланған. Олардың қалыптасуы қызметкерлердің жалпы санын көбейтпей - белгіленген лимит шеңберінде жүзеге асырылуы тиіс. Бастамашының пікірінше, нормаларға сәйкес өңірдегі әрбір 5000 балаға кемінде бір маман жұмыс істеуі тиіс және бұл жүйені неғұрлым қолжетімді, икемді және жекелендірілген етуге мүмкіндік береді [3].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты мыналарды ескеру қажет: біріншіден, жергілікті атқарушы орган – бұл тым жалпы құзыреті бар орган екені белгілі, сондықтан оны проблемаларды шешу деп тану мүмкін емес. Білім беру органы, денсаулық сақтау органы сияқты, тар мамандандырылған органдар. Әрине, оларға жүктелген міндеттерге байланысты олар балалардың құқықтары мен мүдделерін іске асыруға, кепілдендіруге және қорғауға бағытталған отбасы құқығының барлық нормаларын қолдануы керек. Екіншіден, қорғаншылық және қамқоршылық органдары туралы Ережеге оның функцияларын неғұрлым егжей-тегжейлі анықтайтын нормалар енгізілуі керек. Автордың пікірі, қорғаншылық және қамқоршылық органының функциялары келесідей болуы керек:

- кез келген тәрбиеде жүрген кәметке толмағандардың, әрекетке қабілетсіз, әрекет қабілеті шектеулі, физикалық тұрғыдан әлсіз адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды және қорғауды қамтамасыз ету;

- отбасы мүшелерінің, қамқоршылардың, қорғаншылардың және басқа да адамдардың неке-отбасы заңнамасының сақталуын тұрақты және ағымдағы бақылауда ұстау;

- аталған адамдардың құқықтары мен мүдделерін бұзушылықтарды жоюға бағытталған жедел шаралар мен шешімдер қабылдау;

- кәметке толмағандарға, әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеті шектеулі), дәрменсіз адамдарға қатысты құқық бұзушылық жасаған адамдардың жауапқа тартылуы туралы бастама көтеру;

- аталған адамдардың құқықтары мен мүдделерін бұзудың алдын алу.

Келесі айтылатын жәйт: мәселенің мәні бойынша қорғаншылық және қамқоршылық органдарының қызметі назардан тыс қалуда, олардың заңсыз әрекеттерінен балалар мүддесі сот қорғауы да кепілдендірілуі тиіс. Қамқоршылар мен қамқоршылар функцияларына қатысты дауларға қатысты толық сот тәжірибесі жоқ. Бұл, ең алдымен, проблемалардың жоқтығында емес, қамқоршылық пен қамқоршылық мәселелеріне әлі де тиісті назар аударылмай келуінде.

2450 орынға есептелген 26 балалар үйінде ата-анасы бас тартқан, не жетім балалар мен ата-анасы ата-ана құқығынан айырылған балалар туғаннан бастап тұрады. Сонымен қатар, туғаннан бастап балалар әр адамның негізгі бостандықтары мен ажырамас құқықтарына ие бола бермейді [4, 27

бет]. Бұл айтылған проблема осыдан ширек ғасыр бұрын көтерілген проблема болатын. Балаларды тәрбиелеудің өзге де нысандары отбасында (биологиялық ата-аналар) балаларды тәрбиелеуге қатысты балама ретінде қарастырылады. Соңғы мәліметтер бойынша, Қазақстанда ата-анасының қамқорлығынсыз қалған 21387 жетім бала тұрады. Оның ішінде 17660 кәмелетке толмаған азамат отбасында тәрбиеленуде. 2024 жылдың қорытындысы бойынша 3 мыңнан астам жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар отбасын тапты. Жетім балаларға арналған 115 ұйымда 3727 кәмелетке толмаған отандастар тәрбиеленуде. Бұлар – 2024 жылдың қорытындысы бойынша берілген мәліметтер [5].

Оларға бала асырап алу, патронат, баланы отбасылық үлгідегі балалар үйлерін қоса алғанда, балалар үйлеріне тәрбиелеуге беру жатады.

Бірқатар жағдайлар бойынша бала асырап алу тәрбиенің ең тәуір түрі болып танылады. В.А. Тархов бала асырап алуды бала асырап алушыны және оның ұрпағымен асырап алынғанды туыстарымен теңестіретін азаматтық хал актісі ретінде анықтайды [6, 90-бет]. Бала асырап алу, әрине, белгілі бір себептермен, ата-ана қамқорлығынан айырылған балаларды отбасылық тәрбиелеуді қамтамасыз етудің бір түрі болып табылады [7, 244-бет]. Бала асырап алу – бұл заң институты. Мұндай тұжырым бала асырап алу заң талаптарын ескере отырып, заңды актімен ресімделетіндігіне және заңда көзделген құқықтық салдарға әкеп соқтыратындығына байланысты жасалуы мүмкін. Құқықтық институт ретінде бала асырап алу – бұл құқықтың әртүрлі салаларына жататын нормалардың жиынтығы. Оның шеңберінде процедуралық және процедуралық нормалар бірдей маңызды. Бала асырап алу нақты әлеуметтік қатынастардың белгілі бір түрі ретінде де болуы мүмкін [8, 110, 115 беттер]. Нақты қарым-қатынаста болған адамдар да бала асырап алуды жүзеге асыратын органдардың назарынан тыс қалмауы қажет. Бірақ, бала асырап алу бала тәрбиесінің бір нысаны, отбасындағы балаларды тәрбиелеуге балама екенін ұмытпаған жөн, яғни бұл – тұрақты шара, оның аяқталу мерзімі жоқ және бала өмір бойы жаңа отбасының бір мүшесіне айналады, сондықтан баланың тағдырына атүсті қарамау керек. Белгілі бір баланы тәрбиелеудің оның ерекшеліктеріне сәйкес келетін түріне ғана тоқталу керек. Ол үшін оның жеке басын психологиялық зерттеу жүйесі қажет. Әрбір жағдайда болашақ ата-аналарды тексеріп, баланы тексеріп, мүмкін проблемаларды анықтау керек.

Бала асырап алу нысанынан кейін баланың қажеттіліктеріне неғұрлым бейімделген патронат сияқты тәрбие нысаны болып табылады.

Сонымен бірге, патронаттық тәрбиені реттейтін заңнаманы талдау патронаттық тәрбиенің мазмұндық жағын реттеуде кемшіліктердің болуын көрсетеді. Сондай-ақ оларда патронат туралы келісімнің мазмұнына қойылатын талаптар белгіленген. Патронат кәмелетке толмағандарға уақытша түру қажет болатын отбасылар үшін өте қолайлы.

Онда 26.12.2011 жылғы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 1-бабының 1-тармағының 31-тармақшасында [9] көрсетілген патронат ұғымы жалпы ережелермен қамтылып, қайталанған, оған сәйкес: «Патронат – жетімдер, ата-аналарының (ата-анасының) қамқорлығынсыз қалған балалар қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын орган мен баланы (балаларды) тәрбиелеуге алуға тілек білдірген адам жасайтын келісім бойынша отбасына тәрбиелеуге берілетін тәрбие нысаны».

Патронаттық тәрбиеге жетім балалар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар білім беру органы мен патронаттық тәрбиеші болуға ниет білдірген адам арасында жасалатын келісім бойынша беріледі [10]. Бұл дегеніміз, олар мұны сыйақы үшін жасайды: әр баланы күтіп-бағуға жәрдемақы төленеді: балалардың жасына (мектепке дейінгі, мектеп жасына қарай) байланысты 9 немесе 10 айлық есептік көрсеткіш (бұдан әрі – АЕК), ал патронат тәрбиешілердің қызметтеріне ай сайынғы төлем мөлшері – 35 АЕК құрайды. Осыған байланысты келесі аспектілерге тоқталу керек. Келісім нысанына қойылатын талаптардың өзгеруі патронаттың тәжірибесіне оң өзгерістер әкелуі екіталай. Осы айтылғандарға байланысты сұрақтар туындайды. Біріншіден, егер оларды асырауға алған балаларды пайдалануға болатын болса, неге бұл үшін бюджет қаражатын бөлу керек. Екіншіден, неге патронаттық тәрбиенің заңнамада нақты белгіленбеген шарттары патронаттық тәрбиеге арналған келісімде айқындалуға тиіс?

Қазіргі уақытта патронаттық тәрбиеге арналған үлгілік келісім қандай да бір түрде патронат тәрбиешілерге берілген баланы (балаларды) күтіп-бағуға ақшалай қаражат төлеу және патронат тәрбиешілердің еңбегіне ақы төлеу жөніндегі әдістемелік ұсынымдарға қосымша болып табылады. Яғни, бұл келісім негізінен патронат тәрбиешіге ақша төлеудің негізі ретінде қарастырылады.

Заңнама патронат тәрбиешілерді ынталандыру шараларын қолданады. Патронат туралы Ереженің 2-тармағына 2002 жылы өзгерістер енгізілді және ол мынадай редакцияда жазылды: «Патронат тәрбиешілердің еңбегіне ақы төлеу шарттары заңнамаға сәйкес мемлекеттік білім беру мекемелерінің тәрбиешілерінің еңбегіне ақы төлеу шарттарына ұқсас айқындалады» [11]. Мұны тек құптауға болады, бірақ осы құқықтық механизмнің басқа аспектілері де жетілдірілуі керек.

Патронат тәрбиешілердің бала тәрбиесі тұрғысынан құқықтары мен міндеттері іс жүзінде анықталмағаны бірден байқалады.

Үлгілік шарттың 4-тармағында қорғаншылық және қамқоршылық органы: «Оқыту мен тәрбиелеудің нысандары мен әдістерін ұсынады» деп көзделеді. Бұл жағдайда қандай критерийлер қолданылатыны нормативті түрде анықталмаған. Оқытудың қандай нысандары мен әдістері туралы екені мүлдем түсініксіз.

Жоғарыда айтылғандарға ұқсас мәселелерді шешу жолдары заңнамада қарастырылмаған. Онда балаларды тәрбиелеу мәселелерін кешенді шешуге мүмкіндік беретін тетіктер жоқ. Осының салдарынан балаларды тәрбиелеудің барлық нысандарын айқындауға қатысты Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының бірыңғай нормативтік қаулысын қабылдау орынды болып көрінеді.

Патронаттық тәрбиенің тұрақсыздығын жою қажет. Ол мүмкіндігінше баланы асырап алу үшін өтпелі кезеңге айналуы керек. Сондықтан баланы патронаттық тәрбиеге беру кезінде оның болашағын басшылыққа алып, баланы бала асырап алушы болуы мүмкін патронаттық тәрбиешілерге (жеке-жеке) беруді қамтамасыз ету қажет. Осыған байланысты мемлекет отбасын әлеуметтік қолдау шараларын күшейте алады және патронат тәрбиешілердің артықшылықтарын сақтай алады. Бұл жерде, айтпақшы, мемлекеттің «еңбек келісімін» жобалау арқылы патронат мәселелерін шешуге деген көзқарасының қателігі айқын көрінеді. Алайда, іс жүзінде, бұл балалардың құқықтарын өрескел бұзу деген сөз.

Жетім балаларды, ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеудің жоғарыда қаралған барлық нысандары 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңында реттелді және осы салада жаңа кодификацияланған акт қабылданғанға дейін балаларды орналастырудың басқа нысандары болған жоқ [12].

Жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеудің жаңа нысандары Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінде пайда болды [9], олар туралы бұдан әрі талқыланатын болады. ҚР Н(Е-3)ЖОК қабылдаған сәттен бастап өткен уақыт қоғам өмірінде жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеудің әлі де жаңа нысандары келуі мүмкін екенін көрсетеді.

Олардың біріншісі – патронаттық отбасы. «Патронаттық тәрбие» және «патронаттық отбасы» нысандарының ұқсастықтары бар. Алайда, патронат кезінде балалар отбасында белгілі бір уақыт, ал қабылдаушы отбасында – ұзақ уақыт, яғни келісімде көрсетілген мерзімде болады.

Патронаттық отбасының айрықша белгілерінің бірі – оның пайда болуының нақты негізі – ол жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды патронаттық тәрбиеге беру туралы келісім. ҚР Н(Е-3)ЖОК 132-1-бабының 1-тармағына сәйкес [9] оның ерекшелігі үш жақты келісім жасалуында: атап айтқанда ондай келісім асырап алушы ата-аналар, қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын орган және жетім балалар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың орналасқан жердегі білім беру ұйымы арасында жасалады. Бұл ретте асырап алушы отбасы ағалы-інілі мен апалы-сіңлілерін қоспағанда, кемінде 4 және 10-н аспайтын жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеуге қабылдай алады.

Қазақстан Республикасының нормативтік актілерінде «қабылдаушы отбасы» термині алғаш рет ҚР Н(Е-3)ЖОК-де пайда болды. Аталған Кодексте асырап алушы отбасылардың құқықтары мен міндеттері, оларды қалыптастыру тәртібі, сондай-ақ мемлекет тарапынан осындай отбасыларды қолдау кепілдіктері белгіленген. Осы кезеңде жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған

балаларды патронаттық тәрбиеге орналастыру бойынша жаңа ережелер енгізілді [13]. Жалпы, ҚР заңнамасында «патронаттық отбасы» терминінің пайда болуы баланы тәрбиелеуге қабылдағысы келетін отбасылар үшін неғұрлым кең мүмкіндіктерді қамтамасыз ете отырып, балаларды отбасыларға орналастыру жүйесін дамытудағы маңызды қадам болды.

Бала қонақтайтын отбасы – білім беру процесіне байланысты емес кезеңдерде (демалыс, каникул және мереке күндері) жетім балаларды, ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған, барлық үлгідегі ұйымдарда (білім беру, медициналық және басқалар) (бұдан әрі – ұйым) балаларды тәрбиелеуге уақытша қабылдаған отбасы.

Баланы (балаларды) күтіп-бағуға ақшалай қаражат төлеу және баланы (балаларды) қонақтайтын отбасына қабылдаған адамдардың еңбегіне ақы төлеу жүргізілмейді.

Бала қонақтайтын отбасына тек кәмелетке толған азаматтар қабылдайды. Олардың қатарынан кейбір заңнамада көрсетілген азаматтар алып тасталған (12 тармақшадан тұрады).

Қазіргі уақытта әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдарында балаларды отбасына орналастырудың тағы бір нысаны ретінде фостерлік отбасы ұсынылған бастама көтерілуде. Фостер отбасы – бұл кез-келген басқа жұмыс сияқты төленуі керек кәсіби қызмет.

Көптеген елдерде балалар үйлеріне балама ретінде фостерлік отбасылары бар, олар балаларды уақытша тәрбиелеуге және оңалтуға алады, яғни олар тұрақты патронаттық ата-аналарын тапқанға дейін немесе туған ата-аналарына оралғанға дейін тұрақтайды. Балалардың күтіп-бағуын мемлекет төлейді. Бұл нысанда баланың болашағы бұлыңғыр, ертеңіне сенім жоқ, оның үстіне мемлекет бюджетіне кезекті салмақ түсіріп, ашығын айтқанда, бизнестің жаңа бір түріне айналады деген сөз: тағы да баланың мүддесі шетте қалып тұр.

Қорытынды

Осылайша, Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша жетім балаларды, ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеудің барлық нысандары бойынша шағын сипаттама жасалды. Негізінен балалар мұндай отбасыларға келісімдік негізде, ақылы келісімдермен беріледі және уақытша сипатқа ие. Бұл жағдайда балалар эксперименттің объектісіне айналады: бұл патронатқа үйреніп, жарасып кетсе – жақсы, ал олай болмаса – қайтадан балалар үйіне оралады. Баланың осал, толық жетіле қоймаған мінез-құлқына тұрақты теріс әсер етуі мүмкін екендігі назардан тыс қалады. Бұл жағдайда қорытынды біреу: баланы тәрбиелеу нысанын таңдаудың барлық мәселелеріне, әсіресе оның өзгеруіне өте мұқият қарау керек. Ең бірінші кезекте балалардың мүддесі тұруы керек. Осы айтылғандарға сәйкес Ю.Ф. Беспалов отбасылық құқық ғылымында баланың мүддесі тәрбиенің тиісті шарты және баланың құқықтарын жүзеге асыру үшін жағдайлар жүйесін құру ретінде қарастырылатынын атап өтті. Балалардың мүдделері ата-аналардың баланы тәрбиелеу және ұстау құқығын пайдаланудың шекті мүмкіндіктерімен байланысты. Қазіргі жағдайда мүдде ұғымы ерекше мәнге ие. Баланың «мүддесі» ұғымы заңнамада бекітілуі керек еді [14, 96 б.]. В.П. Грибанов «мүдде» терминін әртүрлі мағынада қолдануға болатындығын атап өтті. Оның көзқарасы бойынша мүдделілікті объективті және субъективті сәттердің үйлесімі деп түсіну керек, бұл қажеттілік саналы импульс түрінде болған және өмірде тілектер, ниеттер, ұмтылыстар түрінде көрінетін қажеттілік ретінде [15, 49-53 беттер]. Бұл анықтама жеке құқық салалары үшін, демек, Отбасы құқығы үшін қолайлы. 20 миллион ғана халқы бар Қазақстанға балаларды орналастырудың жоғарыда қарастырылған сонша көп нысандары қажет пе? Үзілді-кесілді бұл қажет емес. Автордың пікірі: заң шығарушы оларды балалардың отбасылық құрылымының нысандарын таңдауды кеңейту үшін жасады. Олай болса, бұл – мәселенің шешімі емес. Ең бастысы, әрі маңызды мәселе – баланың мүдделерін қорғау проблемасы қандай да бір себептермен назардан тыс қалып тұр. Сондықтан ұлттық заңнама жиі өзгертілмеуі керек, құқықтық талдаумен күшейтілмеген, жиі және жүйесіз түзетулер құқықтық қақтығыстарға әкеледі. Құқықтық сала тұрақты, дәйекті және ғылыми зерттеулермен негізделген болуы керек. Әрине, айтылғандарға негіздемелерді келесі зеттеулерде көңіл аударатын боламыз.

Джандарбек Б.А., д.ю.н., профессор Алматинского гуманитарно-экономического университета (Республика Казахстан, г. Алматы): Правовые особенности семейного устройства детей в Казахстане.

В данной работе речь идет о проблемах устройства детей, оставшихся без попечения родителей, детей-сирот, беспризорных детей. Цель данной работы – довести существующие проблемы в области семейного устройства детей до законодательного органа. При подготовке работы применены исторические, сравнительно-правовые методы. В статье рассмотрены не только все формы семейного устройства детей, предусмотренные отечественным законодательством, но и их правовые особенности, а также их отличия друг от друга. В частности, уделяется особое внимание множественности форм воспитания детей в кодифицированном брачно-семейном акте и ее неисчерпывающем характере, что не соответствует интересам детей. Данный факт является неприемлемым, поскольку законодатель чрезмерно уделит внимание договорному характеру передачи детей на воспитание. На практике это означает, что достаточно много внимания уделено опекунам, попечителям, патронату, приемным родителям, гостевой семье, профессиональной приемной семье. А должно быть наоборот: законодатель значительно должен стоять на стороне вышеуказанных детей, на их страже интересов.

Соответствующие ветви власти (исполнительные и законодательные органы) при разработке законодательных форм устройства детей оставшихся без попечения родителей, детей-сирот, беспризорных детей во главу угла, в первую очередь, обязаны ставить их интересы. Для этого необходимо внести в области брачно-семейного законодательства существенные изменения и дополнения. В порядке помощи предлагается конкретные и конструктивные пути разрешения существующих проблем. Автор приходит к выводу о том, что национальное законодательство в данной области не должно подвергаться частым изменениям, т.к. это приведет к неразберихе и хаосу.

Ключевые слова: ребенок, законодательство, формы устройства детей, интересы ребенка, семейное воспитание.

Dzhandarbek B.A., Doctor of Law, Professor at Almaty University of Humanities and Economics (Almaty, Republic of Kazakhstan): Legal Features of Family Placement of Children in Kazakhstan.

The paper considered not only all the forms of the family structure of children provided for by domestic legislation, but also their legal features, as well as their differences from each other. In particular in the Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 «On marriage (matrimony) and family» (hereinafter-NOK RK N(E – Z)), special attention is paid to the multiplicity of forms of raising children and its comprehensive nature, as well as to its non-compliance with the interests of children. This fact is inappropriate, since the legislator paid excessive attention to the consensual nature of the transfer of children to upbringing. In practice, this means a lot of attention to caregivers, Guardians, foster parents, the child's guest family, the professionally receiving family. This point should be the opposite: the legislator must stand on the side of the above-mentioned children, protecting their interests. The relevant branches of government (executive and legislative bodies), when developing legislative forms for the placement of children left without parental care, orphans, neglected children, are obliged, first of all, to protect their interests.

Subject of the study: we are talking about the problems of forms of placement of children left without parental care, orphans, neglected children.

The purpose of the study is to bring problems in the field of family structure of children to the Legislature. In the course of the study, historical, comparative-legal methods were used. To do this, it is necessary to make significant changes and additions in the field of marriage and family legislation. In order to assist the legislator, it provides clear and constructive ways to solve these problems. The author concludes that frequent changes to national legislation in this area should not be made, as it can lead to confusion and chaos.

Key words: child, legislation, forms of placement of the child, interests of the Child, Family Education.

Список литературы:

1. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591-ІІ Заңы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2004 ж., № 18, 105-құжат.

2. Коэмец Е. Детское право. URL: www.caravan.kz 2021. 21 декабры.
3. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне бала құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 9 сәуірдегі № 501-V Заңы.
4. Баянова З. Права детей в Республике Казахстан в контексте Конвенции «О правах ребенка». Мир Закона. 2000. № 6. С. 26-29.
5. Оркушпаева Н. От сердца к сердцу. Казахстанская правда-2025. 22 ақпан.
6. Тархов В.А. Советское семейное право. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1963. - 104 с.
7. Шахматов В.П., Хаскельберг Б.А. Новый кодекс о браке и семье РСФСР. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1970. – 317 с.
8. Веберс Я.Р. Сущность и правовые последствия усыновления. Правовые вопросы семьи и воспитания детей: Сборник статей / Отв. ред. В.С. Тадевосян. М.: Юридическая литература, 1968. С. 109-121.
9. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексі. Алматы: ЮРИСТ, 2025. – 112 б.
10. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 16 қаңтардағы № 14 бұйрығымен бекітілген Патронат туралы ереже. «Егемен Қазақстан» 2015. 28 мамыр, № 98 (28576).
11. «Мемлекеттік қызметші болып табымайтын мемлекеттік мекемелер қызметкерлерінің және қазыналық кәсіпорындар қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 11 қаңтардағы № 41 қаулысы. Қазақстан Республикасы Президенті, Үкіметі актілерінің жинағы. 2002. № 2-3. – 14-бап.
12. 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Алматы: ЮРИСТ, 2010. – 60 б.
13. «Қазақстан Республикасының қорғаншылық және қамқоршылық органдары туралы, Патронат туралы ережелерді және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орталықтандырылған есепке алуды ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 9 қыркүйектегі № 1346 қаулысы. Қазақстан Республикасы Президенті, Үкіметі актілерінің жинағы, 1999 ж., № 46, 418-құжат.
14. Беспалов Ю.Ф. Теоретические и практические проблемы реализации семейных прав ребенка в Российской Федерации: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 2002. – 348 с.
15. Грибанов В.П. Интерес в гражданском праве. Советское государство и право. 1967. № 1. С. 49-53.

References:

1. «Kameletke tolmagandar arasyndagy quqyq buzushylyqtardyn aldyn alu zhane balalardyn qadagalausyz zhane panasyz qaluynyndyn aldyn alu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2004 zhylygy 9 shildedegi No. 591-II Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 9, 2004 No. 591-II «On Prevention of Offenses among Minors and Prevention of Child Neglect and Homelessness»]. Kazakhstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, 2004, No. 18, 105-quzhat.
2. Koemets E. Detskoe pravo [Children's Law]. Available at: www.caravan.kz (accessed 21 December 2021).
3. «Qazaqstan Respublikasynyn keibir zannamalyq aktilerine bala quqyqtaryn qorgau maseleleri boiynsha ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2016 zhylygy 9 sauirdegi No. 501-V Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 9, 2016 No. 501-V].
4. Bayanova Z. Prava detei v Respublike Kazakhstan v kontekste Konventsii «O pravakh rebenka» [Children's Rights in the Republic of Kazakhstan in the Context of the Convention on the Rights of the Child]. Mir Zakona, 2000, No. 6, pp. 26–29.
5. Orkushpaeva N. Ot serdtsa k serdtsu [From Heart to Heart]. Kazakhstanskaya pravda, 22 February 2025.
6. Tarkhov V.A. Sovetskoe semeinoe pravo [Soviet Family Law]. Saratov: Saratov University Publishing House, 1963. 104 p.
7. Shakhmatov V.P., Khaskelberg B.L. Novyi kodeks o brake i seme RSFSR [The New Code on

Marriage and Family of the RSFSR]. Tomsk: Tomsk University Publishing House, 1970. 317 p.

8. Vebers Ya.R. Sushchnost i pravovye posledstviya usynovleniya [The Essence and Legal Consequences of Adoption]. In: Pravovye voprosy semi i vospitaniya detei. Sbornik statei. Ed. by V.S. Tadevosyan. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 1968, pp. 109–121.

9. «Neke (erli-zaiptylyq) zhane otbasy turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Kodeksi, 26 zheltoksan 2011 zh. [Code of the Republic of Kazakhstan «On Marriage (Matrimony) and Family» dated December 26, 2011]. Almaty: Yurist, 2025. 112 p.

10. Patronat turaly erezhe. Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministrinin 2015 zhylgy 16 qantardagy No. 14 buirygymen bekilgen [Regulation on Patronage approved by Order No. 14 of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated January 16, 2015]. Egemen Kazakhstan, 28 May 2015, No. 98 (28576).

11. «Memlekettik qyzmetshi bolyp tabylmaityn memlekettik mekemeler qyzmetkerlerinin zhane qazynalyq kasiporyndar qyzmetkerlerinin enbegine aqy toleu zhuiesi turaly» Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2002 zhylgy 11 qantardagy No. 41 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 41 dated January 11, 2002]. Kazakhstan Respublikasy Prezidenti, Ukimeti aktilerinin zhinagy, 2002, No. 2–3, Art. 14.

12. «Neke zhane otbasy turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany, 17 zheltoksan 1998 zh. [Law of the Republic of Kazakhstan «On Marriage and Family» dated December 17, 1998]. Almaty: Yurist, 2010. 60 p.

13. «Qazaqstan Respublikasynyn qorganshylyq zhane qamqorshylyq organdary turaly, Patronat turaly erezhelerdi zhane ata-anasynyn qamqorlygynsyz qalghan balalardy ortalyqtandyrylgan esepke aludy uiymdastyru qagidalaryn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 1999 zhylgy 9 qyrkuiektegi No. 1346 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1346 dated September 9, 1999]. Kazakhstan Respublikasy Prezidenti, Ukimeti aktilerinin zhinagy, 1999, No. 46, 418-quzhat.

14. Bepalov Yu.F. Teoreticheskie i prakticheskie problemy realizatsii semeinykh prav rebenka v Rossiiskoi Federatsii [Theoretical and Practical Problems of Realization of Family Rights of the Child in the Russian Federation]. Abstract of Doctoral Dissertation in Law. Moscow, 2002. 348 p.

15. Gribanov V.P. Interes v grazhdanskom prave [Interest in Civil Law]. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, 1967, No. 1, pp. 49–53.

Для цитирования и библиографии: Джандарбек Б.А. Қазақстанда балаларды отбасылық орналастырудың құқықтық ерекшеліктері // Право и государство. № 2(111), 2026. – С. 64-72. DOI: 10.51634/2307-5201_2026_2_64

Материал поступил в редакцию 16.03.2026